1 માનવ ભૂગોળ : પરિચય

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ધોરણ 11માં ભૌતિક ભૂગોળના વિષયમાં તમે, વિસ્તૃત જાણકારી પ્રાપ્ત કરી છે. ભૂગોળ ખૂબ જ ઉપયોગી અને રસપ્રદ વિષય છે તે તમને અવશ્ય સમજાયું છે. ધોરણ 12માં આપણે માનવ ભૂગોળનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવાના છીએ.

ભૂગોળ એ પૃથ્વી વિશે પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ કરતું વિજ્ઞાન છે. બધાં જ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન તથા સામાજિક વિજ્ઞાનો **'યથાર્થતાને જાણવી'** (To know the reality)ના ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખે છે. ભૂગોળ યથાર્થતાને સમગ્રતાના સ્વરૂપમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભૂગોળ (Geography)નું જ્ઞાન બે અભિગમથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે : (1) પદ્ધતિસર અભિગમને આધારે અને (2) પ્રાદેશિક અભિગમને આધારે. માનવ ભૂગોળ (Human Geography) એ પદ્ધતિસર અભિગમની વિષયશાખા છે. તેમાં માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સતત પરિવર્તનશીલ પ્રક્રિયાઓથી જે સાંસ્કૃતિક લાક્ષણિકતાઓ ઉદ્‌ભવે છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

15મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી 18મી સદી સુધીના સમયગાળાને **સંશોધનયુગ** કહેવામાં આવે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન શોધ-પ્રવાસો દ્વારા વિશ્વના જુદા જુદા પ્રદેશોની વિસ્તૃત માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી. નકશાનિર્માણ કાર્યનો વિકાસ થયો. ભૂગોળવિદ્‌ોએ પ્રાપ્ત માહિતીને વૈજ્ઞાનિક ઢાંચામાં વર્ગીકૃત કરી તેના પરિણામ સ્વરૂપે 'ભૂગોળ' વિષયનો ઉદ્‌ભવ થયો. બર્નાર્ડ વૅરેનિયસે તેના પુસ્તક **'Geographia Generalis'**માં ભૂગોળના બે વિભાગ દર્શાવ્યા છે : (1) સામાન્ય ભૂગોળ અને (2) વિશિષ્ટ ભૂગોળ. સામાન્ય ભૂગોળમાં સમગ્ર પૃથ્વીને એક એકમ તરીકે સ્વીકારીને તેની લાક્ષણિકતાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ ભૂગોળમાં જુદા જુદા પ્રદેશો અને ત્યાંના માનવજીવનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. પૃથ્વી ઉપર માનવજીવનનો ક્રમશઃ વિકાસ થયો છે. માનવની મૂળભૂત જરૂરિયાતો ખોરાક, વસ્ત્ર અને રહેઠાણ વગેરે ઉપર કુદરતી પરિબળો અસર કરે છે. માનવ ભૂગોળમાં માનવીય અને કુદરતી પરિબળોની પરસ્પર થતી અસરોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. માનવ ભૂગોળમાં 'માનવ' કેન્દ્ર સ્થાને છે. માનવીના નિવાસસ્થાનના વિસ્તારના આધારે તેની પ્રવૃત્તિ નક્કી થાય છે જેમ કે, મેદાની પ્રદેશમાં વસતો માનવી ખેત-પ્રવૃત્તિ કરે છે. જ્યારે જંગલમાં નિવાસ કરતો માનવ જંગલની પેદાશ એકઠી કરે છે. સમુદ્ર કિનારે વસતો માનવ મત્સ્યયનની પ્રવૃત્તિ વિશેષ કરે છે. આ રીતે માનવી અને પર્યાવરણ વચ્ચેના આંતરસંબંધોથી ઉદ્‌ભવતી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભૂગોળનું અભ્યાસક્ષેત્ર તૈયાર થયું છે. વૅરેનિયસે આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને ભૂગોળના વિષયવસ્તુને ત્રણ પેટા વિભાગમાં વર્ગીકૃત કર્યું છે. (1) ખગોળ વિષયક લાક્ષણિકતાઓ (2) સ્થળીય લાક્ષણિકતાઓ અને (3) માનવીય લાક્ષણિકતાઓ.

ભૂગોળ સંકલિત (Integrative), આનુભાવિક (Empirical) અને વ્યાવહારિક (Practical) વિજ્ઞાન છે. ભૂગોળ પૃથ્વી સપાટી પર આવેલાં વિભિન્ન તત્ત્વો (Elements) અથવા પાસાં (Aspects)નો માનવના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરે છે. પૃથ્વી સપાટી પર પ્રાપ્ત બધાં જ તત્ત્વોને તેમની ઉત્પત્તિના આધારે બે વર્ગોમાં વહેંચવામાં આવે છે : (1) પ્રાકૃતિક અથવા ભૌતિક તત્ત્વો અને (2) માનવીય અથવા સાંસ્કૃતિક તત્ત્વો. આ તત્ત્વોના આધારે ભૂગોળની બે શાખાઓ વિકસી છે.

(1) પ્રાકૃતિક (ભૌતિક) ભૂગોળ (Physical Geography), (2) માનવ ભૂગોળ (Human Geography)

19મી સદીમાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળ અને ભૂસ્વરૂપીય ભૂગોળ નામની શાખાઓનો વિકાસ થયો પરંતુ તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે કેટલાક ભૂગોળવિદ્‌ોએ માનવી અને પર્યાવરણ વચ્ચેના પારસ્પરિક સંબંધોના અભ્યાસને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું. તેના પરિણામે 'માનવ ભૂગોળ' શાખાનો ઉદ્‌ભવ થયો. માનવીના ઘર તરીકે પૃથ્વીનો અભ્યાસ એ માનવ ભૂગોળનું પ્રથમ સોપાન છે. માનવ ભૂગોળ ત્રણ બાબતોના અભ્યાસને મહત્ત્વ આપે છે :

(1) પ્રાકૃતિક તત્ત્વો અને માનવ જગત વચ્ચેનો સંબંધ (2) માનવ પ્રવૃત્તિઓનું સ્થાનિક વિતરણ અને તે પ્રવૃત્તિઓ થવા પાછળનાં કારણો અને (3) વિશ્વના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સામાજિક અને આર્થિક ભિન્નતાઓનું અધ્યયન.

માનવીની બધી જ વિકાસાત્મક ગતિવિધિઓ પર ભૌતિક પર્યાવરણની અસર થાય છે. તે ભૌતિક પર્યાવરણ સાથે અનુકૂલન સાધીને સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણની રચના કરે છે. માનવ અને પર્યાવરણ વચ્ચેના આંતરસંબંધો ગતિશીલ છે. પ્રાકૃતિક તત્ત્વો અને માનવ જગત વચ્ચેનો સંબંધ, સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ ઉદ્‌ભવ થવાનાં કારણો, વિશ્વના જુદા જુદા પ્રદેશોની સામાજિક અને આર્થિક ભિન્નતાઓ, માનવીની સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વગેરે પાસાંઓનો અભ્યાસ માનવ ભૂગોળ દ્વારા થાય છે. પ્રકૃતિ અને માનવ અવિભાજ્ય (Indivisible) તત્ત્વો છે બંનેને સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ સમજાવવાનો પ્રયત્ન માનવ ભૂગોળ કરે છે. પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ ભૂગોળવેત્તા **જીન બ્રુન્સે** માનવ ભૂગોળની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે : 'માનવ ભૂગોળ એવાં બધાં જ તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરે છે જે માનવીની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે.'

જાણવું ગમશે

માનવ ભૂગોળની વ્યાખ્યાઓ (Definitions of Human Geography)

(1)

માનવ સમાજ અને પૃથ્વીના પ્રાકૃતિક તત્ત્વો વચ્ચેના સંબંધોનું સંયોજિત (Synthetic) અધ્યયન માનવ ભૂગોળ કરે છે.

- ફ્રેડરિક રેટ્‌ઝેલ

(2)

માનવ ભૂગોળ અસ્થિર પૃથ્વી અને ક્રિયાશીલ માનવી વચ્ચેના પરિવર્તનશીલ સંબંધોનું અધ્યયન છે.

- કુમારી ઍલન સી. સૅમ્પલ

(3)

આપણી પૃથ્વીને નિયંત્રિત કરનારા ભૌતિક નિયમો તથા પૃથ્વી ઉપર રહેનારા સજીવો વચ્ચેના સંબંધોના સંયોજિત જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન સંકલ્પના એટલે માનવ ભૂગોળ.

- પૉલ વિડાલ-ડી-લા-બ્લાશ

(4)

ભૌગોલિક પર્યાવરણ તથા માનવીની ક્રિયાઓના પરસ્પર સંબંધોનો અભ્યાસ એટલે માનવ ભૂગોળ.

- ઍલ્સવર્થ હંટિંગ્ટન

ઍરિસ્ટોટલ, બકલ, હમ્બોલ્ટ, રિટર વગેરે વિદ્વાનોએ 'ઈતિહાસ ઉપર ભૂમિના પ્રભાવ'ને મહત્ત્વ આપ્યું હતું. ત્યાર પછી રેટ્‌ઝેલ અને કુ. ઍલન સૅમ્પલે 'ભૌતિક પર્યાવરણ માનવ ક્રિયાઓને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે.' તે સમજાવ્યું, જ્યારે હંટિંગ્ટને સમાજ, સંસ્કૃતિ અને ઈતિહાસ ઉપર આબોહવાના પ્રભાવને સમજાવ્યું. આ વિદ્વાનોના વિચારોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માનવ ભૂગોળ માનવ સમાજ અને તેના પર્યાવરણ વચ્ચેના આંતરસંબંધોને પ્રાધાન્ય આપે છે. માનવ ભૂગોળ એ **ગત્યાત્મક (Dynamic)** વિજ્ઞાન છે. માનવ ભૂગોળના વિષયવસ્તુમાં સમયની સાથે વૃદ્ધિ અને વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે. હવે આપણે માનવ ભૂગોળના અભ્યાસનાં ક્ષેત્રોની સમજ મેળવીએ.

માનવ ભૂગોળનું વિષય વસ્તુ (Subject matter of Human Geography)

તકનીકી વિકાસની સાથે મનુષ્ય અને પર્યાવરણના સંબંધો બદલાઈ રહ્યા છે. માનવીનો પર્યાવરણ સાથેનો

સંબંધ એ માનવ ભૂગોળના અભ્યાસનું કેન્દ્રબિંદુ છે. વિભિન્ન પ્રદેશોના માનવીઓના રંગ, સ્વાસ્થ્ય, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, ભાષા, ધર્મ, સામાજિક માળખું વગેરે અનેક બાબતોમાં વૈવિધ્ય છે. સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાઓનું ઉત્તમ ઉદાહરણ યુ.એસ.એ. અને ભારત જેવા બિનસાંપ્રદાયિક દેશોમાં જોવા મળે છે. અમેરિકન ભૂગોળવેત્તાઓ ફિન્ચ અને ટ્રેવાર્થાએ માનવ ભૂગોળના વિષય વસ્તુના બે વિભાગ પાડ્યા છે : (1) પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અને (2) સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ.

પ્રાકૃતિક પર્યાવરણમાં ભૂપૃષ્ઠ, જળ પ્રણાલી, જમીન, વનસ્પતિ, ખનીજો, આબોહવા વગેરે કુદરતી તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે.

સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણમાં વસ્તી, વસાહતો, કૃષિ, ઉદ્યોગો, પરિવહન, દૂરસંચાર, વ્યાપાર વગેરે માનવસર્જિત બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના ક્ષેત્રોમાં સમયાંતરે મોટા ફેરફારો થતા રહ્યા છે. 20મી સદીની શરૂઆતમાં સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પાસાં પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ પછીથી માનવ સમાજ સામે આવેલી નવી સમસ્યાઓ અને પડકારો વિષય વસ્તુના કેન્દ્રમાં રહ્યાં. માનવ ભૂગોળમાં તત્કાલીન, સમન્વયકારી (Integrating) અને આંતરવિષયક (Inter disciplinary) વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અર્થશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ, વસ્તી વિજ્ઞાન, કૃષિવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, આંકડાશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો સાથે માનવ ભૂગોળ અનુબંધ અને સહસંબંધ ધરાવે છે. માનવ ભૂગોળના અભ્યાસના ક્ષેત્રોમાં સમાવિષ્ટ મહત્ત્વનાં પાસાં આ પ્રમાણે છે :

- માનવીની ઉત્પત્તિ, તેની પ્રજાતિઓ અને પૃથ્વી પર માનવ પ્રજાતિઓનું સ્થાયીકરણ.
- માનવવસ્તીનું વિતરણ, વસ્તીગીચતા, વસ્તીવૃદ્ધિ, વસ્તીની વિશેષતાઓ અને માનવ વસ્તીનું સ્થળાંતરણ.
- માનવીની પ્રાથમિક, દ્વિતીયક, તૃતીયક, ચતુર્થક અને પંચમ પ્રવૃત્તિઓ.
- ભૂમિસ્વરૂપો, વાતાવરણ, જમીન, વનસ્પતિ, જલાવરણ, ખનીજો વગેરે સાથે માનવીનો સંબંધ અને તેમની સાથેનું સમાયોજન.
- માનવ વસાહતો, ગ્રામીણ વસાહત પ્રણાલી, શહેરી વસાહત પ્રણાલી, વસાહતોની સમસ્યાઓ.
- માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ - શિકાર, પશુપાલન, કૃષિ, ઉદ્યોગો, પરિવહન, દૂરસંચાર અને વ્યાપાર.
- સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંગઠનો.
- માનવીની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ - ભાષા, સાહિત્ય, શિલ્પ, સંગીત, ધર્મ, લોકસાહિત્ય, પરંપરાઓ વગેરે.
- ભવિષ્યના સંદર્ભમાં સંસાધનોની મૂલવણી અને સંરક્ષણની યોજનાઓ.

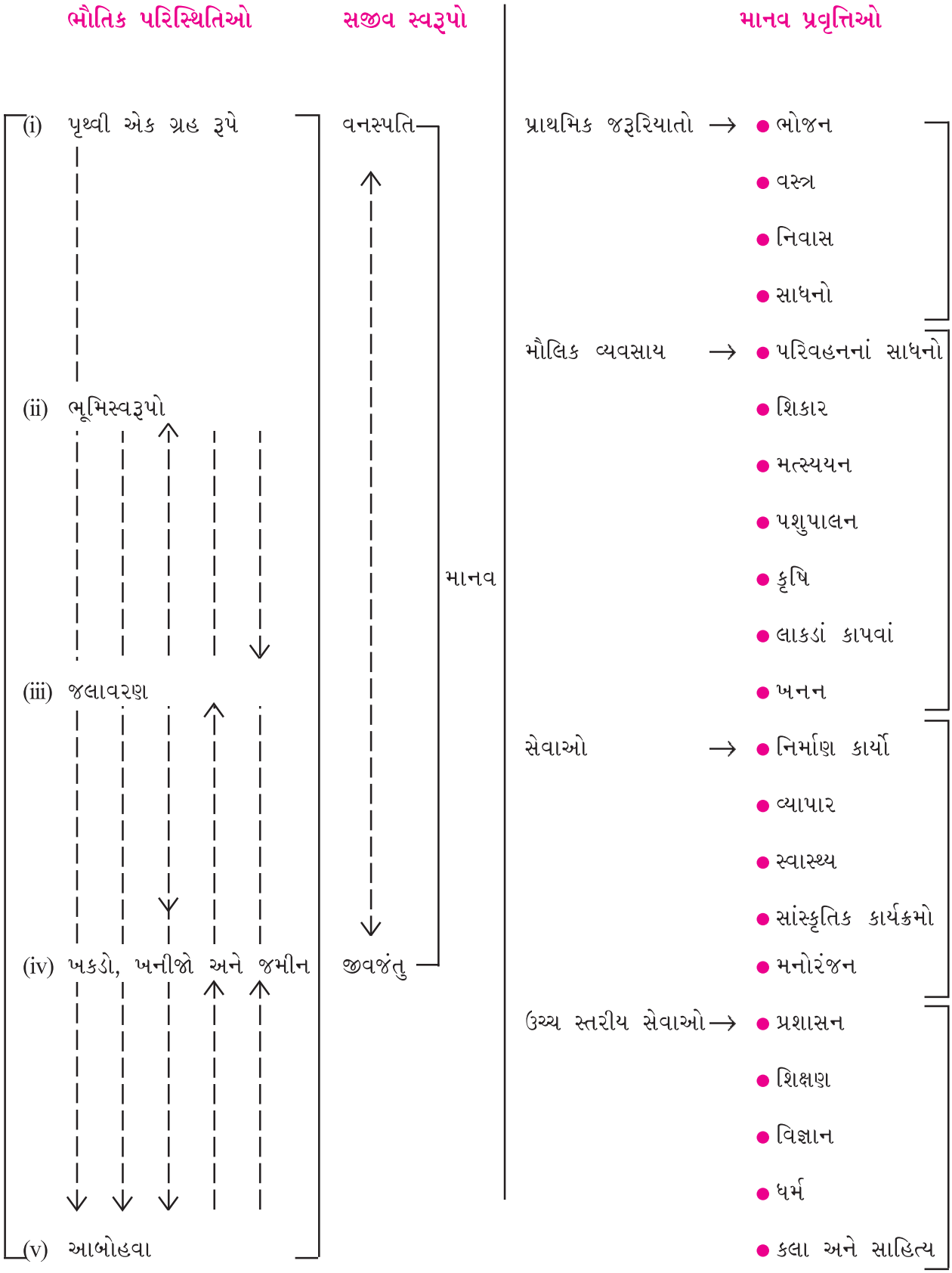
માનવ ભૂગોળ પરસ્પર સંકળાયેલાં ત્રણ કાર્યો કરે છે :

(1) માનવ નિર્મિત ઘટનાઓનું સ્થિતિસંબંધી વિશ્લેષણ : અહીં માનવ વસ્તી તેમની વિશિષ્ટતાઓ, કલા, કૌશલ્યો અને તેમનાં વિસ્તરણ સંકળાયેલાં છે.

(2) પારિસ્થિતિક વિશ્લેષણ : અહીં કોઈ એક ભૌગોલિક પ્રદેશમાં માનવી અને તેના પર્યાવરણ સાથેના સંબંધોના અભ્યાસને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

(3) પ્રાદેશિક સમન્વય : અહીં સ્થાનિક અને પારિસ્થિતિક અભિગમો જોડી દેવામાં આવે છે. તેમાં અભ્યાસનો ઉદ્દેશ આંતરિક રચના અને બાહ્ય સંબંધોની સમજ મેળવવાનો છે.

માનવીના સાંસ્કૃતિક વિકાસના આધારે બ્રુન્સ અને ઍલ્સવર્થ હંટિંગ્ટને માનવ ભૂગોળ અભ્યાસક્ષેત્રોના જુદા જુદા વિભાગો સૂચવ્યા છે, જેમાં શ્રમ વિભાજન, માનવ દ્વારા પ્રાકૃતિક સંપદાઓનું શોષણ, વધુ પડતું ખનન, શહેરોની સમસ્યાઓ, જંગલો અને પ્રાણીઓનો વિનાશ વગેરે બાબતોને મહત્ત્વ આપ્યું છે.

1.1 માનવ ભૂગોળનાં ક્ષેત્રો (હંટિંગ્ટનના મતાનુસાર)

(નોંધ : અહીં દર્શાવેલ તીર તથા તેમનો વિસ્તાર એ દર્શાવે છે કે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓ એકબીજાને અસર કરે છે.)

1.2 માનવ ભૂગોળનાં અભ્યાસક્ષેત્રો

માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના અભિગમો (Approaches of Human Geography)

માનવ અને પર્યાવરણ વચ્ચેના સંબંધોની ચર્ચા માનવ ભૂગોળમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે. આ સંબંધોના વિશ્લેષણ માટે જુદા જુદા અભિગમો અપનાવવામાં આવ્યા છે. સમય પરિવર્તનની સાથે સાથે માનવ ભૂગોળના વિષયવસ્તુ તથા તેનો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિઓ, પ્રવિધિઓ અને અભિગમો પણ બદલાતા રહ્યા છે. માનવ ભૂગોળના અભ્યાસ માટે કેટલાક મહત્ત્વના અભિગમો આ પ્રમાણે છે :

1. ઐતિહાસિક અભિગમ (Historical Approach) :

માનવીના ઉદ્‌ભવથી માંડી વર્તમાન સુધી પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ સાથે તેના સંબંધો પરિવર્તનશીલ રહ્યા છે. 18મી સદીની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી માનવીએ તકનીકી અને વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી, જેથી માનવીની જીવન જીવવાની શૈલીમાં પરિવર્તન થયાં છે. આ અભિગમ દ્વારા માનવ અને પર્યાવરણમાં સમયની સાથે થયેલાં પરિવર્તન સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે.

2. ક્ષેત્રીય વિશ્લેષણ અભિગમ (Spatial Analysis Approach) :

વિશ્વના વિભિન્ન પ્રદેશો અને ભાગોમાં વસતા માનવીના માનવસર્જિત પર્યાવરણને પ્રાધાન્ય આ અભિગમથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારના અભિગમ દ્વારા માનવજીવનની શૈલીઓની વિવિધતા પ્રાપ્ત થાય છે. લગભગ 20મી સદીના પ્રારંભ સુધી માનવજીવનની શૈલી પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને આધારિત હતી.

3. પારિસ્થિતિકીય વિશ્લેષણ અભિગમ (Ecological Analysis Approach) :

માનવી પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું પ્રાકૃતિક પર્યાવરણમાં કેવી રીતે સમાયોજન કરે છે અને તકનીકી વિકાસ દ્વારા પ્રાકૃતિક પ્રતિકૂળતાઓનો સામનો કેવી રીતે કરે છે, તેનું વિશ્લેષણ આ અભિગમ દ્વારા કરવામાં આવે

છે. પ્રાકૃતિક પર્યાવરણની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓની સાથે અનુકૂલન સ્થાપવામાં જે પારિસ્થિતિક પરિવર્તન જોવા મળે છે તેનો અભ્યાસ આ અભિગમમાં સમાવિષ્ટ છે. નિશ્ચયવાદી (નિયતિવાદી) અને સંભવવાદી વિચારધારાઓ આ અભિગમ સાથે જોડાયેલી છે.

નિશ્ચયવાદ (નિયતિવાદ) (Determinism) :

આ વિચારધારા મુજબ મનુષ્યની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ અને ક્રિયાઓ પર્યાવરણ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. કોઈ પણ માનવ સમુદાય, રાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ, માનવ સંસ્કૃતિ, જીવનશૈલી અને વિકાસની માત્રાને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અસર કરે છે. આ વિચારધારા માનવીને નિષ્ક્રિય પરિબળ ગણે છે. હિપોક્રેટ્સ, ઍરિસ્ટોટલ, હિરોડૉટ્સ, સ્ટ્રાબો વગેરે વિદ્વાનોએ માનવી ઉપર પ્રાકૃતિક સ્થિતિનો પ્રભાવ સમજાવ્યો હતો. ત્યાર પછી કાન્ટ, હમ્બોલ્ટ, રીટર, કુમારી ઍલન સેમ્પલ તથા ઍલ્સવર્થ હંટિંગ્ટન દ્વારા આ વિચારધારાને અનુમોદન પ્રાપ્ત થયું હતું. 20મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી આ વિચારધારા વિકસતી રહી હતી. કુમારી ઍલન સેમ્પલ તથા ઍલ્સવર્થ હંટિંગ્ટન આ વિચારધારાના પ્રખર સમર્થક હતા.

સંભવવાદ (Possibilism) :

પ્રકૃતિની સરખામણીમાં માનવને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. માનવીને સક્રિય સ્વરૂપે જોવામાં આવે તે વિચારધારાને સંભવવાદી વિચારધારા કહેવાય છે. સંભવવાદ શબ્દનો સર્વપ્રથમ ઉપયોગ **લુસિયન ફાવરે (Lucian Febvre)**એ કર્યો હતો. તેના મતાનુસાર માનવ સંભાવનાઓનો સ્વામી છે. પ્રકૃતિના તત્ત્વોના ઉપયોગ બાબતનો નિર્ણય માનવી જ કરે છે. ભૂગોળવેત્તા **વિડાલ-ડી-લા-બ્લાશે** આ વિચારધારાનો વ્યવસ્થિત પ્રચાર કર્યો હતો.

સંભવવાદી વિચારધારાની ઘણા વિદ્વાનોએ આલોચના કરી હતી. નિશ્ચયવાદી વિચારધારા અને સંભવવાદી વિચારધારાનો સમન્વય કરતી. 'નવ-નિયતિવાદી' નામની વિચારધારા ગ્રિફિથ ટેઈલરે રજૂ કરી. તેણે સમજાવ્યું કે પ્રાકૃતિક નિયમોનું પાલન કરીને પ્રકૃતિનો ઉપયોગ માનવીએ કરવાનો છે. માનવીએ સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણને મર્યાદિત કરીને પ્રાકૃતિક તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરવો અનિવાર્ય છે. પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને નુકસાન થશે તો માનવસમાજ સામે માનવસર્જિત સમસ્યાઓ ઊભી થશે, માનવ વિકાસ રુંધાશે.

4. વર્તનલક્ષી અભિગમ (Behavioural Approach)

કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થતું સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ તે ક્ષેત્રના માનવીના વ્યક્તિગત ગુણો, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, વ્યવહારો, રીતરિવાજો વગેરેનું પરિણામ છે. કોઈ પણ પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ત્યાંના લોકોના વર્તન પર અસર કરે છે. માનવ સમુદાયોના વર્તન અને જીવનશૈલીથી સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ ઉદ્ભવે છે.

5. માનવ કલ્યાણલક્ષી અભિગમ (Human welfare Approach)

આ અભિગમ ગરીબી, ભૂખમરો, દુષ્કાળ, યુદ્ધો, રંગભેદ, જાતિભેદ, વર્ગવિગ્રહો, આતંકવાદ, માનવસર્જિત હોનારતો વગેરેને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણના સંદર્ભમાં પ્રાદેશિક અભ્યાસ કરે છે. આ અભિગમ એવા પ્રકારની સામાજિક - આર્થિક વ્યવસ્થાઓ પર ભાર મૂકે છે કે જેના દ્વારા વિશ્વના તમામ નાગરિકોને વિશ્વના બધાં જ સંસાધનો (સંપદાઓ) પર સમાન અધિકાર અને નિયંત્રણ પ્રાપ્ત થાય. સામાજિક ન્યાય (Social Justice)નો હેતુ પાર પાડી શકાય. માનવીને તેની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સરળતાથી મળી રહે અને માનવકલ્યાણ સાધી શકાય.

માનવ ભૂગોળના અભિગમો વિશે રિટર, રેટઝેલ, હંટિંગ્ટન, બ્લાશ, બ્રુન્સ, ડિમાજિયાં, ફિંચ, ટ્રેવાર્થા, ડિકન્સ, વ્હાઈટ વગેરે વિદ્વાનોએ પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે.

માનવ ભૂગોળના અભિગમોની તુલના

માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના અભિગમો માનવ અને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ વચ્ચેના સંબંધોનું વિશ્લેષણ કરે છે. નિશ્ચયવાદી વિચારધારા મુજબ મનુષ્યની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ પર્યાવરણ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ, લોકોની જીવનશૈલી અને વિકાસની દિશાને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અસર કરે છે, જ્યારે સંભવવાદી વિચારધારા પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને બદલે માનવને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. માનવી પોતે જ સંભાવનાઓનો સ્વામી છે. માનવીની સર્જન શક્તિના કારણે મનુષ્યની કેન્દ્રીય અને ક્રિયાશીલ ભૂમિકાને

પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઐતિહાસિક અભિગમ એ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે કે ભૌતિક પર્યાવરણની સમતુલા જળવાશે તો જ માનવ કલ્યાણ અને પ્રગતિ થઈ શકશે. પ્રાકૃતિક નિયમોનું પાલન કરવાથી જ માનવી પ્રકૃતિ પર વિજય મેળવી શકશે. સાંસ્કૃતિક પરિબળો અને પ્રાકૃતિક પરિબળો વચ્ચેના સંબંધો નિરંતર પરિવર્તનશીલ રહ્યા છે. પ્રાકૃતિક પર્યાવરણની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ સામે અનુકૂલન સાધવા માનવી હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહ્યો છે. આમ, માનવ કલ્યાણલક્ષી અભિગમ સામાજિક ન્યાયનો હેતુ સિદ્ધ થાય તે માટે વિશ્વના બધા જ માનવોનો સૃષ્ટિના બધાં જ સંસાધનો પર સમાન અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરે છે. આ વિચારધારા સમજાવે છે કે ગરીબી, ભૂખમરો, ગૃહયુદ્ધો, અરાજકતા, રંગભેદ અને આતંકવાદ વગેરે સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓ સંપૂર્ણ રીતે દૂર થાય તો જ માનવ કલ્યાણ શક્ય બનશે. આમ, માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના ભિન્ન ભિન્ન અભિગમો 'માનવ' ને કેન્દ્ર સ્થાને રાખી માનવીના ઘર તરીકે પૃથ્વીના અભ્યાસનું દિશાદર્શન કરાવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ આપો :

(1) માનવ ભૂગોળનો અર્થ સમજાવી તેના અભ્યાસ ક્ષેત્રોની ચર્ચા કરો.

(2) માનવ ભૂગોળના વિકાસની રૂપરેખા આપો.

(3) માનવ ભૂગોળ અભ્યાસના અભિગમો જણાવી કોઈ એક અભિગમ વિશે માહિતી આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) સંભવવાદ વિચારધારા સમજાવો.

(2) માનવ ભૂગોળનાં ત્રણ કાર્યો સ્પષ્ટ કરો.

(3) નિશ્ચયવાદ વિચારધારા ચર્ચો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષિપ્તમાં ઉત્તર આપો :

(1) નિશ્ચયવાદ વિચારધારા અને સંભવવાદી વિચારધારા વચ્ચેના તફાવતના બે મુદ્દા લખો.

(2) માનવ કલ્યાણલક્ષી અભિગમ એટલે શું ?

(3) પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અને સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ વચ્ચેના તફાવતના બે મુદ્દા જણાવો.

(4) માનવ ભૂગોળ એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યોમાં આપો :

(1) કયા સમયગાળાને 'સંશોધન યુગ' કહેવાય છે ?

(2) 'સંભવવાદ' શબ્દનો સૌપ્રથમ ઉપયોગ કરનાર કોણ હતો ?

(3) સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણમાં કયાં તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે ?

(4) જીન બ્રુન્સે આપેલી માનવ ભૂગોળની વ્યાખ્યા આપો.

5. નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો :

(1) નિયતિવાદના પ્રખર સમર્થક કોણ હતા ?

(અ) કાન્ટ (બ) કુ. એલન સેમ્પલ (ક) રીટર (ડ) હમ્બોલ્ટ

(2) નીચેનામાંથી કયું તત્ત્વ પ્રાકૃતિક પર્યાવરણનું નથી ?

(અ) નદીઓ (બ) મેદાન (ક) પરિવહન (ડ) જંગલો

(3) 'જ્યોગ્રાફીયા જનરાલીસ' (Geographia Generalis) પુસ્તક કોણે લખ્યું હતું ?

(અ) બર્નાર્ડ વેરેનિયસ (બ) સ્ટ્રાબો (ક) ઍરિસ્ટોટલ (ડ) લુસિયન ફાવર

(4) માનવ ભૂગોળમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે .....

(અ) પૃથ્વી (બ) ભૌતિક તત્ત્વો (ક) ઉદ્યોગ (ડ) માનવ

(5) 'ઈતિહાસ ઉપર ભૂમિનો પ્રભાવ'ને મહત્ત્વ આપનાર.....

(અ) કાન્ટ (બ) સ્ટ્રાબો (ક) બકલ (ડ) હંટિંગ્ટન